

LINGVISTINĖS PASTABOS

Kirstinė priegaidė rytų aukštaičių kupiškėnų tarmėje¹

Lingvistikos darbuose iki šiol niekas nėra plačiau aprašęs vadinamosios rytų aukštaičių kirstinės priegaidės (kuri žymima diakritiku '). Ji seniai pastebėta panevėžiškių, kupiškėnų ir anykštėnų šnektose kaip aptrumpėjęs galūnių tvirtagalės priegaidės variantas, arba alotonas. Z. Zinkevičiaus (1966, 37) nuomone, šis variantas kartais visai priartėjęs prie trumpųjų skiemenų kirčio. Senokai keliama ir fonologijai bei kalbos istorijai svarbi hipotezė, kad kirstinė priegaidė (ypač dvigarsinėse galūnėse) galinti būti dvejopa: vienokia cirkumfleksinės kilmės skiemenyse, kiek kitokia – akūtinės kilmės. Yra bandymų, leidžiančių manyti, kad veiksmazodžių antrasis asmuo *maišai*, *vilkai* ir atitinkamas daugiskaitos vardininkas *maišai*, *vilkai* nėra homoniminės poros. Pirmuoju atveju esąs paryškinamas dvibalsio pirmasis sandas, o antruoju – antrasis, be to, auditoriai šį skirtumą gana gerai girdį (Valentas, 1975; Valentas, Girdeinis, 1976, 170; Kosienė, 1978, 32, 1979, 46). Apie priegaidžių kontrastą kiek sutrumpėjusiose žodžio galūnėse šiek tiek užsimenama ir J. Ažusienienės stebėjimuose (1982, 80). 1985 m. ši problema buvo keliama A. Girdeinio Tarptautiniame baltistų kongrese. Vakarų aukštaičių tarmės Šakių šnektos tyrimai parodė gana ryškių žodžio galo cirkumfleksinės ir akūtinės kilmės priegaidžių skirtumų (Bacevičiūtė, 2001, 79–84).

Kadangi tyrimas preliminarus, jam imti tik patys aiškiausi atvejai. Pavyzdžius, taikydami prie diktorių nedialektologų, užrašėme savotišku fonetinės transkripcijos ir paprastosios rašybos mišiniu, pvz.: Sakiniai su tiriamaisiais žodžiais (pavyzdžiui, *Puodi maišai košį tadu*; *Šitie maišai kiauri tadu*; *Loišką rašai namo tadu*; *Baigia šašai nugyt tadu* ir t.t.) įrašyti uždaroje patalpoje diktofonu „Panasonic“ su kryptiniu mikrofonu „Sony“. Tiriamieji žodžiai buvo frazės viduryje ir informantai juos tarė konstatuojamąja intonacija. Sakiniai, ištartai kylančia intonacija, nebuvo tiriami. Kiekvienas kalbėtojas tekstą skaitė po du, kartais po tris kartus. Talkino trys informantai, kurių amžius nuo 52 iki 64 metų. Įrašas darytas Jutkonių kaime, esančiame 10 km į šiaurės rytus nuo Kupiškio².

¹ Šia tema 2000 m. buvo skaitytas mokslinis pranešimas IX Tarptautiniame baltistų kongrese Rygoje.

² Šių cilučių autorė, dažnokai ten lankydama, daugiau nei 20 metų stebi kupiškėnų krašto tarmę.

Įrašytas tekstas buvo perkeltas į kompiuterį ir sukarpytas į žodžius bei skiemenis kompiuterine programa „Cool Edit Pro“. Reikalui esant buvo reguliuojamas signalo stiprumas – didinama arba mažinama amplitudė. Toliau iš žodžių iškirpti garsai įrašyti į kompiuterio atmintį „.wav“ formato sauginiais. Vėliau iškirptieji segmentai buvo tiriami Amsterdamo specialistų Paulio Boersmos ir Davido Weeninko garsų analizės programa PRAAT386. Matuoti šie segmentų parametrai: trukmė milisekundėmis (ms), intensyvumas decibelais (dB), pagrindinis tonas pustoniais (ht) ir formančių reikšmės (Hz). Gauti duomenys užrašyti į „.xls“ formato sauginius. Toliau buvo matuojami tono ir intensyvumo maksimumai, o gauti duomenys statistiškai apdoroti programa „Student“. Buvo skaičiuojami šie parametrai: aritmetinis garsų trukmės vidurkis (\bar{x}), standartinis nuokrypis (s) ir 95% pasikliaujamasis intervalas ($p. int.$). Rezultatų reikšmingumas įvertintas Studento kriterijumi³.

Rezultatus iliustruoja pateikiamos lentelės ir grafikai.

1 lentelė. Dvibalsių trukmė (Oscilogramų analizės duomenimis)

Nr.	Pavyzdžių tipas ⁴	Priegaidė	<i>n</i>	\bar{x} (ms)	<i>s</i> (ms)	95 % <i>p. int.</i> (ms)	$t > t_{0,999}$
1	<i>lūk<ai></i> (D)	·	24	163,3	39,7	146,5 ÷ 180,0	3,95 > 3,50
	<i>laik<ai></i> (V)		27	130,7	15,1	124,8 ÷ 136,7	
2	<i>vaik<ai>s</i> (D)	·	10	108,3	13,5	98,7 ÷ 117,9	4,03 > 3,67
	<i>buv<ai></i> (V)		20	138,5	21,6	128,4 ÷ 148,6	
3	<i>laik<ai>+bu-</i>	·	51	146,0	33,3	136,7 ÷ 155,4	9,37 > 3,43
	<i>v<ai></i> <i>atr<ai>šę.</i>		21	226,3	32,4	211,6 ÷ 241,1	

Iš pirmosios lentelės duomenų galima daryti išvadą, kad vidutinė kirstinės priegaidės dvibalsio *-ai* trukmė daiktavardžių dgs. vardininko galūnėje yra didesnė (vidurkis = 163 ± 40 ms), negu veiksmažodžių antrajame asmenyje (vidurkis = 131 ± 15 ms). Iš pasikliaujamųjų intervalų ir Studento kriterijaus matome, kad skirtumas statistiškai labai reikšmingas ($P < 0,001$). Antruoju atveju trukmės skirtumą matome dgs. įnagininko galūnėje (108 ± 14 ms) ir veiksmažodžių antrajame asmenyje (139 ± 22 ms). Pasikliaujamieji intervalai ir Studento kriterijus rodo, kad ir šie priegaidės variantai kiekybės atžvilgiu yra visai skirtingi. Atkreiptinas dėmesys, kad eksperimentas parodė kiek nelauktą rezultatą, nes vidurinė uždaryjū galūnių priegaidė pasirodė gerokai trumpesnė už „tikrąją“ kirstinę.

Trečiasis atvejis rodo, kad cirkumfleksinė priegaidė, kuri buvo tirta žodžio viduryje, yra maždaug pusantro karto ilgesnė (vidurkis – 226 ± 31 ms) už vadinamąją kirs-

³ Apie matematinės statistikos metodiką plačiau žr. (Girdenis, 1974; Kosienė, 1982).

⁴ D – daiktavardis (ir apskritai vardažodis), V – veiksmažodis.

tinę kartu imant veiksmažodžių ir daiktavardžių galūnių rezultatus (vidurkis – 146±33 ms).

2 lentelė. Dvibalsių intensyvumo viršūnės padėtis⁵

Nr.	Pavyzdžiai	n	\bar{x} (%)	s (%)	95% p. int. (%)	$t > t_{\alpha}$
1	<i>vaik<ai></i> (D)	20	33,2	13,2	27,0 ÷ 39,4	4,32 > 3,55***
	<i>lūk<ai>s</i> (D)	22	51,5	14,1	45,2 ÷ 57,7	
2	<i>buv<ai></i> (V)	23	40,9	16,7	33,7 ÷ 48,1	2,21 > 2,02*
	<i>lūk<ai>s</i> (D)	21	51,4	14,5	44,8 ÷ 58,0	
3	<i>vaik<ai></i> (D)	17	30,9	5,8	27,9 ÷ 33,9	5,67 > 3,61***
	<i>sak<ai></i> (V)	18	45,7	9,2	41,2 ÷ 50,9	

Antroji ir trečioji lentelės iliustruoja tiriamos priegaidės intensyvumo ir tono viršūnių tyrimo rezultatus. Antroje lentelėje matome intensyvumų viršūnių pasirodymo laiką, t.y. horizontalų atstumą nuo balsio pradžios iki aukščiausio taško; rezultatai buvo įvertinti Studento kriterijumi.

Pirmasis bandymas rodo, kad nulinė hipotezė nepasitvirtina, nes žymiai tikėtinėsnė yra alternatyva: intensyvumų maksimumai „atvirose“ daiktavardžių galūnėse, pvz., *vaik<ai>*, *drūg<ai>* ir uždaroje *lūk<ai>s*, *drūg<ai>s* iš esmės skiriasi. Tą patvirtina labai didelė Studento kriterijaus reikšmė – skirtumo tikimybė yra didesnė kaip 99,9%, be to, dispersija maža, imtys pakankamai homogeniškos. Visai nesusiliečia pasikliaujamieji intervalai.

Antroju bandymu buvo tikrinami intensyvumų maksimumai atvirose veiksmažodžių ir uždaroje daiktavardžių galūnėse, pvz., *š.ūkštu. laik<ai>* ir *sanaš laik<ai>s*. Rezultatai rodo, kad nulinė hipotezė taip pat atmetina, – tiesa, čia tikėtumas šiuo atveju didesnis už 95%, bet mažesnis už 99%.

Trečiasis bandymas taip pat rodo kirstinės priegaidės intensyvumų maksimumų skirtumą akūtines ir cirkumfleksines kilmės galūnėse. Šiuo atveju taip pat pasitvirtino alternatyvioji hipotezė, kurios tikėtumas didesnis kaip 99,9% (reikšmingumo lygmuo – 0,001). Taigi galima daryti išvadą, kad tiriami reiškiniai sudaro atskiras generalines aibes – paprastai kalbant, neabejotinai skiriasi

Trečioje lentelėje pateikti tono viršūnės padėties vertinimo rodikliai. Pirmojo ir antrojo bandymo rezultatai rodo, kad labiau tikėtina alternatyvi hipotezė, jos tikėtumas didesnis už 95%, bet mažesnis už 99%. Reikšmingumo lygmuo jau ne toks didelis, kaip kad rodo intensyvumo rezultatai, čia jis lygus tik 0,05.

⁵ Intensyvumo ir tono viršūnių pasirodymo laikas skaičiuotas procentais (viso garso trukmės atžvilgiu).

3 lentelė. Dvibalsių tono viršūnės padėtis

Nr.	Pavyzdžiai	n	\bar{x} (%)	s (%)	95% p. int.(%)	$t \geq t_{\alpha}$
1.	<i>vaik</i> <ai> (V)	16	43,63	32,78	26,1 + 61,09	2,62 > 2,04*
	<i>lāuk</i> <ai>s (D)	18	68,50	22,51	57,46 + 79,54	
2.	<i>laš</i> <ai> (D)	31	45,35	28,98	34,73 + 55,98	2,21 > 2,00*
	<i>raš</i> <ai> (V)	30	59,63	20,73	51,89 + 67,37	
3.	<i>lāuk</i> <ai> (D)	12	51,42	23,70	36,36 + 66,48	1,88 < 2,01
	<i>lāuk</i> <ai>s (D)	14	68,00	21,20	55,76 + 80,24	

Taigi trukmės, intensyvumo bei tono viršūnių tyrimas aiškiai rodo, kad kupiškėnų patarmėje kirstinė priegaidė (bent jau dvigarsinėse galūnėse) yra skirtinga cirkumfleksinės ir akūtinės kilmės skiemenyse. Vadinasi A. Leskieno dėsniš ne visai pakeitė sudėtinių dvibalsių galūnes. Šią išvadą patvirtina ir visai nesutampančios tono bei intensyvumo kreivių trajektorijos. Tad be jokios abejonės reikėtų vartoti skirtingus diakritikus akūtinės ir cirkumfleksinės prigimties priegaidėms žymėti.

LITERATŪRA

Ažusienienė J., 1982, Virbališkių (kupiškėnų) šnektos prozodijos ir vokalizmo bruožai: Dipl. Darbas. Vilnius: VU.

Bacevičiūtė R., 2001, Šakių šnektos fonologinė sistema: prozodija ir vokalizmas: Humanit. mokslų daktaro laipsnio disertacija. Vilnius: VPI.

Girdenis A., 1974, Prozodinės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje: Trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas). – Eksperimentinė ir praktinė fonetika. Vilnius: VPI, 160–198.

Kosienė O., 1978, Uteniškių tarmės balsinės fonemos. – Kalbotyra, t. 29 (1), 29–40.

Kosienė O., 1979, Priegaidžių opozicija dvigarsinėse uteniškių galūnėse. – Aktualiosios kalbotyros problemos: Mokslinės konferencijos pakvietimas, programa ir tezės. – V., 44–46.

Valentas S., 1975, Akūto pėdsakai dvibalsinėse aukštaičių galūnėse. Dipl. darbas. Vilnius: VU.

Valentas S., Girdenis A., 1976, Akūto pėdsakai dvibalsinėse aukštaičių galūnėse. – Studentų moksliniai darbai. Vilnius: VU, 162 – 170.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija. Vilnius: Mintis.

Zofija Babickienė

Vilniaus universitetas
Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra
Eksperimentinės fonetikos laboratorija

[teikta

2001-11-27